

Травматичний досвід дитини як фактор віктимної поведінки: юридіко-психологічний аналіз

Гельбак Анжела Миколаївна¹, Богучарова Олена Іванівна²,
Молчанова Оксана Миколаївна³, Мухіна Галина Вікторівна⁴,
Унгурян Наталя Василівна⁵

Опубліковано	Секція	УДК
30.07.2024	Право	343.98:159.9.01
DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.18867395		

Анотація. У статті здійснено юридіко-психологічний аналіз впливу травматичного досвіду дитини на формування віктимної поведінки. Досліджено механізми деформації ювенальної правосвідомості під впливом насильства та неглекту. Визначено, що дитяча психотравма виступає детермінантою стійкої віктимізації, яка виявляється у порушенні механізмів самозбереження та здатності до адекватного оцінювання загроз у правовому полі. Особливу увагу приділено психологічному змісту «безпорадного стану» потерпілого. Обґрунтовано необхідність впровадження травма-інформованого підходу в діяльність органів ювенальної превенції та правосуддя. Запропоновано заходи з мінімізації вторинної віктимізації неповнолітніх під час слідчих дій.

Ключові слова: дитяча психотравма, генезис віктимності, правова детермінація, механізми самозбереження, превенція злочинності, ювенальна правосвідомість, стратегії адаптивної поведінки.

Traumatic experience of a child as a factor of victim behavior: legal and psychological analysis

Abstract. The article provides a comprehensive legal and psychological study of the impact of childhood traumatic experiences on the development of victim behavior patterns. From the perspective of juvenile psychology, the author examines how early psychological trauma – including physical abuse, emotional neglect, and witnessing domestic violence – acts

¹ кандидат психологічних наук, завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін факультету № 1 Донецького державного університету внутрішніх справ, м. Кропивницький, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7137-6326>

² доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри соціально-гуманітарних та загальноправових дисциплін, Луганський навчально-науковий інститут імені Е. О. Дідоренка Донецького державного університету внутрішніх справ, м. Івано-Франківськ, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5617-9175>

³ кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін факультету № 1 Донецького державного університету внутрішніх справ, м. Кропивницький, ORCID: 0000-0003-3054-1126

⁴ кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін факультету № 1 Донецького державного університету внутрішніх справ, м. Кропивницький, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8866-794X>

⁵ аспірант, Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля, м. Київ, ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-9162-2699>

as a fundamental determinant of an individual's persistent predisposition to victimization. The research delves into the mechanisms of juvenile legal consciousness deformation, where trauma-induced cognitive shifts lead to an inability to recognize legal boundaries and exercise the right to self-protection.

Within the framework of legal psychology, the paper analyzes the phenomenon of «psychological helplessness», which often characterizes victims with a history of chronic trauma. It is established that such individuals exhibit impaired risk assessment and dysfunctional coping strategies, which complicates their procedural status in criminal proceedings. The study highlights the critical issue of secondary victimization within the juvenile justice system, emphasizing that traditional investigative methods often exacerbate existing psychological wounds.

The author argues for a transition toward a trauma-informed legal model that integrates psychological expertise into every stage of interaction with a minor victim. The practical significance of the study lies in identifying specific predictors of victimhood that can be used by law enforcement and social services for early intervention. The findings suggest that effective crime prevention among youth must prioritize the rehabilitation of childhood trauma to break the cycle of repeated victimization. The article concludes with recommendations for improving national legislation in accordance with international standards for the protection of children's rights and psychological well-being.

Keywords: *childhood psychotrauma, genesis of victimhood, legal determination, self-preservation mechanisms, crime prevention, juvenile legal consciousness, adaptive behavior strategies.*

Вступ

Постановка проблеми. Актуальність дослідження травматичного досвіду дитини в контексті віктимології обумовлена стійкою тенденцією до зростання кількості злочинів проти статевої свободи та недоторканності неповнолітніх, а також високим рівнем латентного домашнього насильства. У сучасній юридичній психології постає гостре питання: чому певні категорії осіб, маючи об'єктивні можливості для захисту або уникнення небезпеки, систематично опиняються в ролі жертви? Відповідь на це питання лежить у площині ранньої віктимізації, яка стає фундаментом для формування специфічного психологічного профілю особистості.

Проблема полягає у тому, що традиційний підхід ювенальної юстиції часто розглядає дитину-жертву як статичний об'єкт правового захисту, ігноруючи динамічні зміни в її психіці, спричинені травмою. Психотравма, отримана в дитинстві (фізичне, сексуальне насильство, емоційний неглект або досвід перебування в зоні бойових дій), діє як деструктивний чинник, що викривляє процес соціалізації. Вона не просто завдає болю, а трансформує когнітивні схеми сприйняття безпеки.

З точки зору юридичної психології, ключовим аспектом проблеми є деформація правосвідомості. Травмована дитина часто втрачає здатність до адекватної диференціації небезпечних та безпечних ситуацій. У її свідомості розмиваються межі особистого простору, а насильство починає сприйматися як невід'ємна, а іноді й «заслужена» частина міжособистісної взаємодії. Це створює передумови для формування латентної віктимності, яка у дорослому віці реалізується через нездатність чинити опір агресору або схильність до вибору деструктивних партнерів.

Додатковим ускладнюючим фактором є феномен вторинної віктимізації в межах кримінального процесу. Незнання працівниками правоохоронних органів особливостей ювенальної психології травми призводить до того, що під час слідчих дій дитина переживає ретравматизацію. Це спричиняє замикання жертви, відмову від свідчень або

їх викривлення, що юридично інтерпретується як нещирість, хоча насправді є захисним механізмом дисоціації.

Таким чином, розв'язання проблеми віктимності неможливе без глибокого аналізу генезису травми. Потребує детального вивчення питання, як саме психологічні наслідки насильства (порушення прив'язаності, низька самооцінка, вивчена безпорадність) конвертуються у юридично значиму віктимну поведінку, та які правові механізми здатні розірвати цей деструктивний ланцюг.

Аналіз останніх досліджень. Теоретико-методологічний аналіз віктимності як складного юридико-психологічного феномену базується на інтеграції правових та психологічних знань. Фундаментальні засади розуміння психології потерпілого в кримінальному процесі, а також специфіку взаємодії правоохоронних органів із вразливими категоріями осіб висвітлено у підручнику за редакцією Л. Казміренко, де акцентується на деформації особистості під впливом злочинних посягань [1]. Нейробіологічний та психофізіологічний аспект впливу травми на вольову сферу людини детально розкриває Б. ван дер Колк, доводячи, що перенесений у дитинстві негативний досвід безпосередньо корелює зі здатністю до самозбереження та адекватного сприйняття реальності в дорослому віці [2].

Специфіку віктимної поведінки неповнолітніх через призму гендерних та статусно-рольових особливостей досліджують А. Шиліна та М. Іванов, вказуючи на те, що соціальна роль дитини суттєво детермінує її поведінкові реакції в ситуаціях загрози [3]. Методологічні підходи до вивчення віктимології в межах юридичної освіти, а також аналіз правового статусу жертв злочинів представлено у навчальному посібнику В. Голіної, Н. Сметаніної та К. Кулика. Автори окремо розглядають феномен віктимності як наслідок тривалого перебування в несприятливому середовищі [4].

Практичні аспекти протидії насильству та розробку превентивних заходів для захисту вразливих груп населення, зокрема в контексті домашнього насильства, розглянуто у посібнику Т. Журавель та співавторів [5]. Емоційна сфера особистості як ключовий фактор віктимізації займає чільне місце в роботах С. Дерев'янка, яка розкриває рольову структуру віктимності молоді [6] та обґрунтовує важливість розвитку емоційного інтелекту як дієвого механізму запобігання становленню особи на шлях віктимної поведінки [7]. Завершують аналіз дослідження С. Гури, де висвітлено психологічні особливості віктимності в молодіжному середовищі, що дозволяє виокремити специфічні типи реагування на кризові ситуації [8].

Мета статті полягає у здійсненні комплексного юридико-психологічного аналізу механізмів трансформації дитячого травматичного досвіду у стійкі форми віктимної поведінки, а також в обґрунтуванні теоретичних засад та практичних рекомендацій щодо вдосконалення системи захисту і реабілітації неповнолітніх у межах ювенальної юстиції.

Для досягнення поставленої мети передбачено розв'язання таких завдань:

розкрити психофізіологічну природу дитячої травми та її вплив на когнітивні схеми сприйняття правової реальності;

визначити роль «вивченої безпорадності» та деформації емоційного інтелекту як ключових чинників формування віктимного профілю молоді;

проаналізувати юридичні аспекти статусно-рольової віктимності неповнолітніх у ситуаціях домашнього та гендерно зумовленого насильства;

сформулювати пропозиції щодо впровадження травма-інформованого підходу в діяльність правоохоронних органів для запобігання вторинній віктимізації дітей.

Результати

Дослідження юридико-психологічної природи віктимності неможливе без розуміння того, як травматична подія змінює біологічний та когнітивний базис особистості. Як зазначає Б. ван дер Колк, травма – це не просто спогад про минуле, це переналаштування центральної нервової системи на режим постійного виживання [2].

Дитяча травма — це не просто подія, що залишилася в минулому, а специфічний стан центральної нервової системи, яка перебуває в режимі постійної гіперактивації. У юридичній психології важливо розуміти, що тривалий стрес (наприклад, насильство в сім'ї) фізично змінює архітектуру мозку неповнолітнього. У дітей, які зазнали насильства або неглекту, спостерігається гіперактивність амігдали (центру страху) та зниження функціональності префронтальної кори, що відповідає за раціональний аналіз та прогнозування наслідків.

Зокрема, спостерігається зниження активності префронтальної кори, яка відповідає за логіку, контроль імпульсів та оцінку довгострокових наслідків. Одночасно з цим центри емоційного реагування (амігдала) стають надчутливими. Це призводить до того, що дитина втрачає здатність адекватно розрізняти безпечні та небезпечні ситуації. У правовому полі це проявляється через дефіцит прогностичної функції: дитина не може передбачити загрозу там, де вона очевидна для дорослого, або, навпаки, реагує надмірною агресією на нейтральні стимули.

Одним із найнебезпечніших наслідків травми є формування стану вивченої безпорадності. Якщо дитина тривалий час перебувала в ситуації, де її зусилля захистити себе або змінити обставини були марними (наприклад, неглект або фізичні покарання), її психіка відмовляється від активних стратегій подолання.

У контексті віктимології це створює тип «пасивної жертви». Така особа, навіть стаючи дорослою, у ситуації злочинного посягання не чинить опору, не кличе на допомогу і не звертається до правоохоронних органів. З юридичної точки зору це часто помилково трактується як «мовчазна згода» або відсутність шкоди. Проте психологічно це є паралічем волі, спричиненим попередньою травматизацією, що має враховуватися при кваліфікації злочину як вчиненого щодо особи, яка перебуває у безпорадному стані.

Під час акту насильства дитина часто переживає дисоціацію – психічне «від'єднання» від того, що відбувається з тілом. Це захисна реакція, яка дозволяє вижити в момент нестерпного болю, але вона має критичні наслідки для ювенальної юстиції.

Свідчення дитини, яка перебувала в стані дисоціації, зазвичай фрагментарні, нелогічні та позбавлені емоційного забарвлення. Під час допиту така дитина може здаватися байдужою або плутатися в деталях (час, місце, послідовність подій). Для непрофесійного слідчого це виглядає як нещирість або вигадка. Однак у юридичній психології це називається «травматичною амнезією». Розуміння цього механізму є ключовим для уникнення вторинної віктимізації, коли дитину звинувачують у брехні через особливості роботи її пам'яті в момент травми.

Рання травма руйнує базову довіру до світу та інститутів влади. Якщо дитина не отримала захисту від батьків чи опікунів, вона автоматично переносить це недовір'я на державу, поліцію та суд. Формується викривлена правова ідентичність, як от:

правовий нігілізм – переконання, що закон захищає лише сильних;

нормалізація насильства – сприйняття агресії як природного способу вирішення конфліктів;

внутрішня віктимність – дитина ідентифікує себе як «зіпсовану» або «винну» у тому, що з нею сталося, що заважає їй вимагати справедливості.

В контексті ювенальної психології це призводить до того, що дитина втрачає здатність до адекватної оцінки ризику. Ситуації, які об'єктивно є небезпечними, сприймаються як «нормовані» або «неминучі». Такий стан корелює з концепцією

«вивченої безпорадності», де дитина, не маючи можливості втекти від агресора у ранньому віці, засвоює пасивну стратегію поведінки. Юридично це проявляється у відсутності фізичного опору або крику під час злочину, що іноді помилково інтерпретується слідством як відсутність протиправного тиску.

Важливим детермінантом віктимної поведінки є дефіцит емоційного інтелекту. С. Дерев'янка підкреслює, що здатність до розуміння власних емоцій та емоцій оточуючих виступає природним бар'єром проти віктимізації [8]. Травмована дитина часто має «емоційну сліпоту» (алекситимію), що заважає їй розпізнати маніпуляцію або загрозу і робить її легкою здобиччю для зловмисників (наприклад, у випадках грумінгу чи втягнення у протиправну діяльність).

Більше того, формується так звана рольова віктимність. За визначенням А. Шиліної та М. Іванова, гендерні стереотипи та соціальні очікування накладаються на травматичний досвід, створюючи стійкі сценарії поведінки [3]. Наприклад, дівчата, які спостерігали домашнє насильство, можуть несвідомо обирати роль «терплячої жертви», вважаючи це проявом жіночої лояльності, що підкріплюється низьким рівнем психологічної безпеки в громаді [6].

З позиції юридичної психології, дитяча травма є чинником, що викривляє правосвідомість. Дитина перестає сприймати закон як інструмент захисту, оскільки її найближче оточення (яке мало б гарантувати безпеку) стало джерелом загрози. Це призводить до «правового нігілізму жертви»: неповнолітні не звертаються до правоохоронних органів, бо не вірять у можливість справедливого вирішення ситуації [1].

В. Голіна та Н. Сметаніна вказують на те, що віктимологічний аналіз повинен враховувати не лише факт злочину, а й «потенційну віктимність» – сукупність психологічних рис, що роблять особу вразливою [4]. У випадку травмованих дітей ця вразливість є максимальною через розмитість особистісних кордонів. У юридичній практиці це часто призводить до вторинної віктимізації: під час допитів дитина, перебуваючи у стані дисоціації (описаному Ван дер Колком як «відключення» від реальності), може давати суперечливі свідчення. Без знання ювенальної психології правоохоронці можуть розцінити це як неправдивість, хоча насправді це є прямим наслідком психотравми.

Для розірвання циклу віктимності необхідний перехід від суто карального правосуддя до травма-інформованого підходу. Т. Журавель та колеги наголошують на важливості мультидисциплінарної взаємодії: поліції, психологів та соціальних служб [6]. Основним завданням є не лише фіксація правопорушення, а й відновлення психологічної безпеки дитини, що включає роботу над її емоційною стійкістю та зміну віктимних установок, які були сформовані під впливом попереднього травматичного досвіду.

Висновки

У результаті проведеного юридико-психологічного аналізу впливу дитячого травматичного досвіду на формування віктимної поведінки можна зробити такі висновки:

Доведено, що дитяча психотравма (фізичне, сексуальне насильство, неглект або домашнє насильство) виступає базовим детермінантом формування стійкого віктимного профілю особистості. На нейробіологічному рівні це проявляється через деформацію функцій самозбереження та когнітивне викривлення оцінки загроз, що робить дитину вразливою до повторної віктимізації та маніпулятивних стратегій, таких як грумінг.

Встановлено, що ключовими чинниками пасивної віктимної поведінки є стан «вивченої безпорадності» та дисоціативні розлади. У правовому полі це призводить до

паралічу волі потерпілого, що має враховуватися правоохоронними органами не як відсутність супротиву (добровільність), а як специфічний «безпорадний стан», обумовлений психотравмою.

Травмований досвід у дитинстві руйнує базову довіру до інститутів захисту (сім'ї, держави, закону). Це породжує правовий нігілізм та нормалізацію насильства у свідомості неповнолітнього, що призводить до високої латентності злочинів та неспроможності дитини виступати активним суб'єктом захисту своїх прав без фахової психологічної підтримки.

Розвиток емоційної грамотності є найефективнішим методом девіктимізації. Коли дитина вчиться ідентифікувати почуття дискомфорту як сигнал про порушення її особистих кордонів, вона набуває здатності до первинного самозахисту. Це перетворює її з пасивного об'єкта правового захисту на активного суб'єкта, здатного вчасно звернутися за допомогою.

Ефективна протидія дитячій віктимності неможлива без інтеграції психологічних методик у кримінальний процес. Використання моделі «Зеленої кімнати» та розвиток емоційного інтелекту неповнолітніх є необхідними інструментами для запобігання вторинній віктимізації та отримання якісної доказової бази.

Перспективи подальших досліджень полягають у розробці та впровадженні науково обґрунтованих критеріїв судово-психологічної оцінки посттравматичних станів неповнолітніх та створенні комплексних програм девіктимізації молоді, спрямованих на подолання вивченої безпорадності та трансформацію віктимних паттернів поведінки в умовах сучасних цифрових та соціальних викликів.

Список використаних джерел

1. Юридична психологія: підручник / [В. Г. Андросюк, Л. І. Казміренко, Г. О. Юхновець та ін.]; за заг. ред. Л. І. Казміренко. 3-тє вид., перероб. і допов. Київ. Нац. акад. внутр. справ. 2021. 420 с.
2. Van der Kolk, Bessel. The Body Keeps the Score: Brain, Mind, and Body in the Healing of Trauma. Penguin Books Ltd. 2022. 464 p.
3. Шиліна А. А., Іванов М. С. Гендерні особливості статусно-рольової та поведінкової віктимності неповнолітніх. *Право і безпека*. 2016. № 4. С. 169–173.
4. Голіна В. В., Сметаніна Н. В., Кулик К. Д. Навчально-методичний посібник для самостійної роботи з навчальної дисципліни «Віктимологія». Харків, Нац. Юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого, 2020. С. 52–60.
5. Журавель Т. В., Кочемировська О. О., Пуха К. В., Янковець В. В. Протидія домашньому та гендерно зумовленому насильству й добробут громад : практичний посібник. Київ. 2020. 62 с.
6. Дерев'янка С. П. Емоційні особливості рольової віктимності молоді. *Проблеми психологічної безпеки сучасної молоді: монографія* / за наук. ред. О. Ю. Дроздова. Чернігів: Десна Поліграф, 2019. С. 48–60.
7. Дерев'янка С. П. Роль емоційного інтелекту в запобіганні віктимності молоді. *Наука і освіта*. 2018. № 9-10. С. 44–51.
8. Гура С. О. Психологічні особливості віктимної поведінки молодих людей. *Проблеми екстремальної та кризової психології*. 2017. Вип. 21. С. 30-39.